МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

БУРЯК Світлана Анатоліївна

УДК 94:[378.6:37](477)"1943/1956"

ІСТОРИЧНА ОСВІТА В ПЕДАГОГІЧНИХ ВУЗАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1943 – 1956 рр.)

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Сушко Олександр Олександрович,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
директор Інституту історичної освіти.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Головко Микола Леонтійович,
Дипломатична академія України при
МЗС України,
професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії;

кандидат історичних наук
Хоменко Наталія Михайлівна,
Інститут історії України НАН України,
науковий співробітник відділу історії України
другої половини XX ст.

Захист відбудеться " 29 " травня 2015 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "28" квітня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Стоян Т.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Становлення демократичної Української держави, курс на гуманітаризацію освіти особливо піднесли престиж гуманітарних наук, серед яких провідне місце займає історична освіта. Її сучасний розвиток у педагогічних вузах України відзначається пошуком нових шляхів підвищення рівня освіченості студентської молоді та створенням ефективних навчально-виховних систем. Тому за сучасних умов особливого значення набуває реконструкція історичного минулого, пов'язаного із діяльністю вищих педагогічних навчальних закладів. Значний науковий і пізнавальний інтерес становить дослідження історичної освіти в педагогічних вузах Української РСР, у найбільш складний період її розвитку, а саме–1943–1956 рр., коли, зі всією очевидністю, історичній освіті було відведено провідне місце у зміцненні положень та засад марксистсько-ленінського вчення та, відповідно, відбулась перебудова її змісту. Наразі відчувається гостра потреба озирнутися на шлях, пройдений викладацьким та студентським складом педагогічних вузів за час посиленого ідейного впливу і масового ідеологічного контролю Комуністичної партії та уряду СРСР.

Актуальність досліджуваної нами проблеми зумовлена недостатнім теоретичним і практичним рівнем її вивчення. В українській історіографії досі повною мірою не розглядались питання, пов'язані з розвитком історичної освіти у педвузах повоєнного часу. Висвітлення окреслених проблем, винесених на розгляд у дисертації, з урахуванням значного досвіду роботи історичних факультетів педвузів, дозволить заповнити інформаційну прогалину про важливий та суперечливий етап їх розвитку. Тому на сучасному етапі розгляд цієї теми потребує детального вивчення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Дослідження проблем гуманітарних наук», розробка якої проводиться в Інституті історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова 26 грудня 2011 р., протокол № 5. Уточнення теми – 27 березня 2014 р., протокол № 8.

Мета і завдання дослідження. Представлене для захисту дисертаційне дослідження створене з метою комплексної характеристики загальних тенденцій та особливостей розвитку історичної освіти в педагогічних вузах УРСР у 1943–1956 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких наукових **завдань:**

– з позицій сучасної методології відстежити історіографічну традицію проблеми, визначити стан її джерельного забезпечення;

– з'ясувати становище та шляхи відбудови педагогічних вузів, що здійснювали підготовку спеціалістів – вчителів історії на момент поновлення їх роботи у 1943–1945 рр.;

– простежити трансформацію якісних показників кадрового забезпечення історичних відділів та факультетів педвузів протягом 1943–1956 рр.;

– порівняти дані кількісного складу студентської молоді педагогічних та учительських інститутів, які навчались за спеціальністю «історія»;

– дослідити зміст історичної освіти за умов ідеологічного тиску держави;
– розглянути матеріально-побутове становище викладачів та студентів історичних факультетів;
– відтворити ретроспективу участі викладачів та студентської молоді історичних факультетів у громадському житті держави та основні форми їх суспільної роботи;
– виробити практичні рекомендації щодо можливості використання отриманих результатів для формування загальних засад політики урядових структур щодо підготовки вчителів історії.

Об'єктом дослідження є історична освіта педагогічних вузів підрадянської України як важливий чинник суспільно-політичного життя.

Предметом дослідження є діяльність історичних факультетів та відділів педагогічних вузів Української РСР в 1943–1956 рр., зокрема: механізм відбудови та функціонування педвузів; зміст історичної освіти за умов ідеологічного тиску держави; контингент викладачів та студентів, їх соціальний статус, матеріально-побутове становище, участь у суспільно-політичному житті.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1943 до 1956 р. включно. *Нижня межа* обумовлена початком відновлення роботи педагогічних вузів у звільнених районах України. *Верхня* – часом, коли історичні факультети педвузів УРСР були реорганізовані та передані університетам, відповідно до наказу Міністра вищої освіти СРСР і Міністра освіти УРСР від 4 липня 1956 р.

Територіальні межі дослідження відповідають території держави у чинних на той час адміністративних кордонах УРСР.

Методологічна основа роботи ґрунтується на основоположних принципах об'єктивності, історизму, багатофакторності та системності. Застосовані методи дослідження залежали передусім від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань. Ці принципи були реалізовані за допомогою загальнонаукових та спеціальних історичних методів: проблемно-хронологічного (уможливив розгляд явищ у часовій послідовності й передбачив розмежування широкої теми на окремі відносно вузькі форми), порівняльно-історичного (для комплексного аналізу історіографії та джерельної бази теми), аналітично-критичного (для вивчення, систематизації й обробки інформації з метою виокремлення достовірних конкретно історичних фактів) та методу статистичного аналізу (для визначення чисельності кількісного та якісного складу викладацьких кадрів і студентської молоді). Використання названих методів сприяло розкриттю обраної наукової проблеми, новому трактуванню багатьох малодосліджених питань історичної освіти в педагогічних вузах УРСР.

Наукова новизна дослідження зумовлена постановкою та вирішенням проблеми, досі не виділеної як предмет спеціального наукового дослідження.

У *дисертації вперше*:
– на основі аналізу і систематизації великої кількості джерел було проведено комплексне дослідження проблеми історичної освіти у педагогічних вузах УРСР у 1943–1956 рр. Це дозволило ввести в науковий обіг значну кількість нових історичних фактів, що у підсумку сприяло об'єктивному дослідженню питань, винесених в дисертаційному дослідженні;

– при розгляді питання стану вищих навчальних закладів на момент звільнення територій УРСР від фашистів було встановлено суми збитків, завданих педінститутам, що мали історичні факультети та проаналізовано ці показники;
– на основі архівних джерел зроблений статистичний аналіз контингенту студентів історичних факультетів та відділів на період поновлення роботи вузів;
– систематизовані прізвища викладачів історичних кафедр, які готували кадри істориків для середньої школи, біографії та дослідницька робота окремих з них винесені на розгляд;
– у питанні перебудови змісту вищої історичної освіти виокремлені головні теми у викладанні історичних дисциплін.

Дістали подальшого розвитку:

– узагальнення та систематизація джерельної бази, що розкриває питання історичної освіти в педагогічних вузах УРСР у 1943–1956 рр.;
– аналіз внутрішньої та міжнародної політичної ситуації УРСР за умов реформування історичної освіти в зазначений період;
– розробка проблем історичної освіти педвузів УРСР в регіональному аспекті.

Уточнено:

– динаміку кількісних та якісних змін у складі контингенту студентів та викладачів історичних факультетів педвузів УРСР.

Практичне значення одержаних результатів. Фактичний матеріал і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані іншими дослідниками для написання наукових праць із визначеної та суміжної тематики, підготовки монографій і навчальних посібників, розробці спеціальних лекційних курсів. Результати дослідження можуть використовуватися в менеджменті вищих навчальних закладів. Матеріал дисертації допоможе у формуванні загальних засад політики урядових структур щодо підготовки вчителів історії на сучасному етапі.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та висновки дослідження оприлюднювалися та обговорювалися на засіданнях кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти НПУ імені М.П.Драгоманова у 2011 – 2014 рр. та на 8 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: XVII Міжнародній молодіжній науково-практичній конференції «Європейський шлях розвитку України: плани і реалії» (Київ, 2012); Міжнародній науковій конференції «Україна в етнокультурному вимірі століть» (Київ, 2012); Міжнародній конференції «Розвиток науки на сучасному етапі» (Київ, 2012); Міжнародній науково-практичній (заочній) конференції «IV международной конференции, посвященной проблемам общественных наук» (Москва, 2013); Всеукраїнській науковій конференції «П'яті Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2013); VII Міжнародній конференції «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 2014); Міжнародній конференції «Формалізація наукового пошуку: позитивні та негативні сторони» (Київ, 2014); Всеукраїнській науковій конференції «Шості Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків: Україна в європейській та світовій історії: актуальні проблеми сучасного наукового і освітнього дискурсу» (Київ, 2014).

Публікації. Теоретичні положення і висновки дисертаційного дослідження викладені у 17 наукових публікаціях автора. Серед них шість статей – у фахових виданнях України, одна стаття – в іноземному фаховому виданні, дві статті – у наукових виданнях і вісім – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 269 сторінок, із них 173 сторінки основного тексту, список використаних джерел і літератури включає 659 позицій і подана на 58 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено її зв'язок із науковими планами та програмами, мету і завдання, об'єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі дослідження, методологію та методи дослідження, наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, особистий внесок автора у вивчення проблеми, наведено відомості щодо апробації та публікації результатів дослідження.

У першому розділі **«Історіографія та джерельна база дослідження»** розглянуто стан наукової розробки проблеми, проаналізовано її джерельну базу.

Історіографію досліджуваної проблеми поділено на два великих періоди: радянський (1943 – 1991) та пострадянський (1991 – 2014). Водночас в історіографії теми у межах радянського періоду виокремлюються такі етапи: 1) 1943 – середина 50-х років; 2) друга половина 1950-х – до середини 80-х років; 3) друга половина 80-х років. – до 1991 р. Якісно новим в історіографії є пострадянський період з умовним поділом на етапи: перший – 1991–2000 рр.; другий – 2001–2014 рр.

Перший етап радянського періоду (1943 р. – середина 50-х років) характеризувався насадженням теорії та практики сталінізму в історичній науці, що призвело до її повної ідеологізації та догматизації. На цьому історичному етапі відсутні праці, присвячені цій проблемі. Лише частково, а саме – питання професорсько-викладацьких кадрів вищої школи досліджував А.Я.Синецький[1], який на основі значного статистичного матеріалу проаналізував їх формування.

У другій половині 50-х – середині 80-х років з'являються наукові студії істориків, для яких були притаманні невисока ступінь критичності та стандартність у підходах. Увага авторів монографії «Вища школа Української РСР за 50 років»[2], зокрема, її друга частина, зосереджувалась на розкритті успіхів і труднощів відбудов мережі вузів, а також заходів Комуністичної партії щодо зміцнення матеріальної бази вищої школи, поліпшення складу її науково-педагогічних кадрів. Історією

---

[1] Синецкий А.Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы / А.Я.Синецкий. – М.:Советская наука, 1950. – 185 с.

[2] Вища школа Української РСР за 50 років: У 2 ч. (1917–1967 рр.) – Ч.2.: 1945–1967 рр. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 539 с.

радянської вищої школи на цьому етапі займались дослідники І.Б.Авілов, К.Т.Галкін, А.С.Бутягін, Ю.А.Салтанов, Є.В.Чуткерашвілі, Ю.О.Курносов, М.Р.Круглянський, Р.П.Ростикус, О.К.Зубань, М.М.Грищенко, О.І.Шокалюк, Т.І.Кобзарєва [3]. Проте їх розвідки спрямовувались загалом на з'ясування загальних проблем розвитку вищої школи.

У другій половині 80-х років під впливом змін, що відбувались у суспільстві, з'являється дослідження, а саме – кандидатська дисертація та стаття М.Л. Головко [4], присвячена проблемі відновлення та розвитку вищої та середньої педагогічної освіти УРСР (1943–1950 рр.). У зазначених наукових доробках автор зібрав значний фактичний матеріал, проаналізував освітню політику радянського уряду в галузі освіти. Значну увагу дослідник приділив участі педагогів, учнів та студентів у відновленні закладів освіти, допомозі фронту. Проблему діяльності радянської держави по відбудові та розвитку загальноосвітніх шкіл Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни дослідив у кандидатській дисертації О.О.Сушко[5]. На цьому етапі станом і перспективами дослідження ролі інтелігенції у радянському суспільстві переймався Ю.О.Курносов[6].

Новий період у вивченні проблеми, а саме – пострадянський – розпочався із здобуттям Україною державної незалежності у 1991 р., коли з'явилась реальна не лише можливість неупереджено досліджувати проблеми, пов'язані з розвитком вищої школи, а й потреба позбутися ідеологічних стереотипів мислення радянського

---

[3] Авілов І.Б. Підвищення якості підготовки спеціалістів у вузах УРСР/ І.Б.Авілов. – К.: Вища школа., 1959. – 179 с.; Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР/ К.Т.Галкин. – М.: Сов. Наука, 1958. – 176 с.; Бутягин А.С., Салтанов Ю.А. Университетское образование в СССР/ А.С.Бутягин, Ю.А.Салтанов. – М.: Из-во Моск. ун-та, 1957. – 296 с.; Чуткерашвили Е.В. Развитие высшего образования в СССР/ Е.В.Чуткерашвили. – М.: Высшая школа, 1961. – 240 с.; Курносов Ю., Ростикус Р. Розвиток і зміцнення вищої школи в західних областях України в післявоєнний період/ Ю.Курносов, Р.Ростикус. – Чернівці, 1957. – 218 с.; Круглянский М.Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны/ М.Р.Круглянский. – М.: Высшая школа, 1970. – 314 с.; Ростикус Р.П. Розвиток і зміцнення вищої школи в західних областях України в післявоєнний період/ Р.П.Ростикус. – Чернівці: Вид-во ЧДУ, 1957. – 218 с.; Зубань О.К. Боротьба комуністичної партії України за розвиток народної освіти та підготовку кадрів для народного господарства (1945-1952) / О.К. Зубань. – Львів: Вид. Львів. ун-ту, 1967. – 232 с.; Грищенко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади/ М.М.Грищенко. – К.:Тов-во для поширення політ. та наук. знань в Українській РСР, 1957. – 132 с.; Шокалюк А. На принципах интернационализма: подготовка кадров национальной интеллигенции в СССР, 1951–1958 / А.Шокалюк. – Л., 1981. – 128 с.; Кобзарева Т.И. Развитие высшего педагогического образования в Украинской ССР (1928–1975 гг.): дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук. – Киев, 1977.

[4] Головко Н.Л. Восстановление и развитие высшего и среднего педагогического образования Украинской ССР (1943–1950 гг.): дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук. – Киев, 1987.; Головко М.Л. З історії відбудови та розвитку вищої і середньої педагогічної школи УРСР (1943–1950 рр.) // Український історичний журнал. – 1986. – №5. – С.63-71.

[5] Сушко А.А. Деятельность Советского государства по восстановлению и развитию общеобразовательных школ Украинской ССР (1943–1945 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02./ А.А. Сушко. – Киев, 1983. – 24 с.

[6] Курносов Ю.О. Стан і перспективи дослідження ролі інтелігенції в радянському суспільстві // Український історичний журнал. – 1989. – №5. – С.40-49.

часу. Цей період поклав початок створенню новітньої історіографії проблеми, якому були притаманні нові підходи до вивчення історичних джерел, розширення проблематики та нових поглядів.

На першому етапі пострадянського періоду (1991–2000 рр.) з'являються окремі праці, статті науковців, які прагнули об'єктивно, з використанням архівних джерел, розсекречених документів відтворити проблему розвитку вищої школи. Істотний внесок у наукову розробку питань освіти зробили А.А.Булда, В.К.Майборода, О.С.Рубльов, Ю.А.Черченко, Ю.О.Чернецький[7].

Значним внеском в історіографію є колективна монографія «Нариси історії української інтелігенції: перша половина XX ст.»[8], а саме – кн. 3, присвячена соціально-побутовим умовам життя та діяльності інтелігенції України, людям розумової праці західних областей та їх участі у зміцненні безпеки країни, серед яких згадується і наукова інтелігенція.

Серед наукових статей, що вийшли друком у зазначений період, слід відзначити таких науковців як Ю.С.Аксьонова, А.Ю.Білик, А.П.Гаврищук, С.В.Герегову, О.В.Замлинську, Т.В.Марусик, Ю.С.Хабатюк, В.В.Трофомович, О.М.Сергійчук[9]. Вони були присвячені стану вищої освіти в Україні у перші повоєнні роки.

Другий етап (2001–2014 рр.) є найбільш продуктивним з точки зору появи в історіографії досліджень, в яких розглядались різні аспекти діяльності вищої школи.

---

[7] Булда А. А. Теоретичні основи практичної підготовки вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (історико - педагогічний аспект): автореф. дис. доктора пед. наук: 13.00.02 / А.А.Булда; Нац. пед. ун-т імені М.П.Драгоманова. – К., 2000. – 36 с.; Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.) – К.: Либідь, 1992. – 196 с.; Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки XX ст./ О.С. Рубльов, Ю.А.Черченко. – К.: Наук. думка, 1994. – 350 с.; Чернецький Ю.О. Вища школа як соціальний інструмент: автореф. дис. доктора соц. наук./ Ю.О.Чернецький. – Х.: Харк. держ. ун-т., 1994. – 38 с.

[8] Нариси історії української інтелігенції: (перша половина XX ст.): У 3-х кн. / Кн. 3/ – Академія наук України. Ін-т історії України. Відділ історії укр. народу. – К., 1994. – 153 с.

[9] Аксенов Ю.С. Послевоенный сталинизм: удар по интеллигенции/ Ю.С.Аксенов // Кентавр. – 1991. – №10-12. – С.80-89; Білик А.Ю. Стан вищої освіти в Україні у перші повоєнні роки/ А.Ю.Білик // Зб. наук. праць. – Вип.3. – К.: КВГІ. – 1998. – 136 с.; Гаврищук А.П. З історії Кам'янець-Подільського учительського інституту (1939-1944) /А.П.Гаврищук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.1. – С.51-56; Герегова С.В., Марусик Т.В. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.)/ С.В.Герегова, Т.В.Марусик // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С.101-109; Замлинська О.В. Ідеологічні репресії в галузі культури в Україні у 1948-1953 рр. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К.: Поліграф. д-ня Ін-ту історії України НАН України, 1996. – С.144-157; Марусик Т.В. Студентство Буковини під тиском сталінських репресій (1945-1950-ті роки)/ Т.В.Марусик // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 1999. – №1/2 (10/11). – С. 457-468; Хабатюк Ю.С. Становлення і розвиток освіти Західної України в повоєнний період (1945-1953 рр.)/ Ю.С.Хабатюк // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С.23-30; Трофомович В. До питання руху опору у львівських вузах 40-50-ті рр./ В.Трофомович // Республіканець. – 1994. – №2 (10) – С.87-97;

Посилення інтересу до цієї проблеми на сучасному етапі пояснюється визнанням важливості освітянського майбутнього.

Значна частина досліджень, присвячених періоду відбудови господарства та духовно-культурної сфери УРСР після війни 1941–1945 рр., зокрема, проблеми відродження вищої освіти повоєнної України, були представлені кандидатськими дисертаціями таких дослідників як Т.В.Васильчук, О.М.Сергійчук, О.А.Прохоренко, Н.М. Сірук, Н.М.Хоменко[10].

Вагомий внесок у наукове осмислення періоду Другої світової війни зробили відомі дослідники М.Л.Головко, В.М.Даниленко, І.І.Дробот, О.В.Потильчак, П.М.Чернега.[11]

Для вивчення та огляду життєвого та творчого шляху визначних викладачів - істориків педагогічних інститутів стали в нагоді монографії, наукові статті, некрологи[12]. Окремі питання, пов'язані з науково-педагогічною інтелігенцією УРСР

Сергійчук О.М. Деякі питання розвитку вищої школи України (1953 – 1959 рр.) / О.М.Сергійчук // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. VI. – С. 145-150.

[10] Васильчук Т.В. Відновлення та розвиток системи вищої освіти в Україні (1943–1950 рр.): дис. на здобуття канд. іст. наук: 07.00.01/ Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 272 с.; Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: дис. на здобуття канд. іст. наук: 07.00.01/ Переяслав-Хмельницький держ. педагог. ун-т ім. Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 229 с.; Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х - першій половині 50-х рр. XX ст.: дис. на здобуття канд. іст. наук: 07.00.01 – К., 2008. – 265 с.; Сірук Н. М. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно - науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років XX ст.): автореф. дис. на здобуття канд. іст. наук: 07.00.06 / Сірук Наталія Михайлівна. – Л., 2008. – 23 с.; Хоменко Н.М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.): дис. на здобуття канд. іст. наук: 07.00.01 /Хоменко Наталія Михайлівна. – К., 2008. – 291 с.

[11] Головко М. Л. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: Навч. посіб. / М. Л. Головко, О. Є. Лисенко; Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. – К., 2002. – 312 с.; Головко М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. /М.Л. Головко. – К.: Олан, 2004. – 704 с.; Даниленко В.М. Динаміка змін етнічної структури українського суспільства в 1950–1960-х рр. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – №17. – С.73-84; Дробот І.І. Україна в Другій світовій війні / І.І. Дробот. – К., 1998. – 122 с.; Україна в Другій світовій війні: навч. посіб. / І.І.Дробот, В.І.Кучер, П.М.Чернега. – К. : Інститут змісту і методів навчання, 1998. – 124 с.; Український народ у Другій світовій війні : навч. посіб./ І.І.Дробот, В.І.Кучер, А.Г.Слюсаренко, П.М.Чернега та ін. – К.: Школяр, 1998. – 238 с.; Потильчак О.В. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1945): політика і практика агресора / О.В. Потильчак. – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 36 с.; Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939-1945): монографія / П.М.Чернега. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – 428 с.

[12] Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 336 с.; Михайлина П., Федорук А. Видатний український історик XX століття (до 100-річчя від дня народження В.О.Голобуцького)/ П.Михайлина, А.Федорук // Буковинський журнал. – 2005. – №1. – С.77-83; Професор Голобуцький, [ред. ст.] // Людина і світ. – 2003. – №7. – С.48-49; Доній Микола Романович// УІЖ.– 1975. – №8 (173); Некролог: Марко Якимович Варшавчик // Архіви України. – 2001. – №4-5.

розглядались в статтях В.М.Даниленка, І.Б.Автушенко, М.О.Бистрої, Л.М.Романець, Н.М.Сірук, О.А.Прохоренко [13].

Питання, присвячені студентській молоді, не оминули увагою такі дослідники як Н.М.Хоменко, І.Ю.Регейло, Н.О.Вєнцева, Л.В.Дайнюк, Р.Генега, Р.Попп [14].

Значний фактологічний матеріал міститься в монографії «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.),[15] написана колективом авторів Інституту історії України НАН України, до якої включений цінний матеріал, присвячений широкому колу проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму. Автори аналізують основні параметри соціальної стратифікації українського радянського соціуму, динаміку соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп тощо.

---

[13] Даниленко В.М. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.) /В.М.Даниленко// Проблеми історії України. – 2003. – Вип.7. – С.483-496; Автушенко І.Б. Українська інтелігенція у повоєнні роки (до проблеми історіографії) // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2010. – Вип. 32.– С.69-73; Бистра М.О. Науково-педагогічна інтелігенція УРСР в 1943–1945 рр.: життя та праця в умовах війни // Наукові записки Тернопільського університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип.2 /Гол. ред. І.С.Зуляк; редкол.: М.Алексієвець, Л.Алексієвець, М.Бармак, О.Доброжанський та ін. – Тернопіль: ТНПУ. – 2009. – С.181-188; Романець Л.М. Суспільно-побутові умови освітян Вінниччини в 1944–1958 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2006. – Вип. XI. – С.258-261; Сірук Н.М. Ідеологічний нагляд за інтелігенцією в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х років XX ст.) // Інтелігенція і влада. – 2010. – Вип.19: Історія. – С.132-141; Прохоренко О.А. Науково-педагогічна інтелігенція України 1945−1955 рр.: політико-адміністративний тиск та морально-психологічний стан // Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. − К.: Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2006.− Вип.6 (63). − С.46-59.

[14] Хоменко Н.М. Матеріально-побутове становище студентів вузів Української РСР в 50–60 рр. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. –К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.10. – С. 415-433; Регейло І.Ю. Тенденції розвитку системи підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні у 50−60-х рр. XX ст.// Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. М-во освіти і науки України, НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. – Вип.27. – С. 254-262; Вєнцева Н.О. Особливості підготовки вчителів історії в Україні в 40–60- х роках XX ст. // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (педагогічні науки). – Бердянськ: БДПУ, 2012. – №1. – С.32-36; Дайнюк Л.В. Підготовка вчительських кадрів у роки Великої Вітчизняної війни // Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки. – Ж., 2010. – Випуск 52. – С.143-147; Генега Р. Участь львівського студентства в русі опору в другій половині 1940-х – на початку 1950х рр.// УІЖ. – 2007. – №3. – С.97-112; Попп Р. Студентство Львова в 1944-1953 рр. (історико-соціологічний аспект) // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ. Історія. – Дрогобич, 2007. – Вип. 20. – С.78-86.

[15] Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2 кн., 3 ч. – Кн.1, ч.1–2 / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні», т. II).

Окремою групою в історіографії можна виокремити спільні праці дослідників, присвячені питанням історії вищих навчальних закладів України[16]. Історію НПУ імені М.П.Драгоманова, в минулому – Київського педінституту імені О.М.Горького, висвітлювали на шпальтах газет такі науковці: В.П.Андрущенко, І.І.Дробот, В.Майборода, Л.Ткаченко[17].

Значний інтерес, з точки зору фактологічного матеріалу, у висвітленні життєвого шляху освітян, які пройшли важкі випробування війною та залишили по собі вагомий слід у світовій історії, містить праця «Герої – освітяни і науковці України»,[18] яка знайомить з подвигами викладачів, вчених, їх самовідданою працею на фронтах війни, удостоєних високого звання Героїв Радянського Союзу.

Таким чином, на основі всебічного аналізу радянської та сучасної історіографії, доходимо висновку про наявність широкого спектру публікацій, пов'язаних із проблемами вищої школи повоєнного періоду, проте ще й досі відсутнє комплексне дослідження з питань історичної освіти в педагогічних вузах Української РСР у 1943–1956 рр., що і визначає наукову новизну нашого дослідження.

Джерельну базу дослідження становить комплекс історичних документів, різнопланових за характером, походженням та змістом, які доцільно поділити на кілька самостійних груп: неопубліковані архівні документи, опубліковані документи і матеріали, періодика.

До першої групи джерел, що стали основою джерельної бази, входять архівні документи центральних і місцевих державних архівів України. Дисертантом було опрацьовано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву міста Києва (ДАМК), Державного архіву Харківської області (ДАХО).

Найбільший пласт різноманітного за характером і змістом архівного матеріалу з досліджуваної нами проблеми зберігається у ЦДАВО України. Провідна роль належить документам і матеріалам Народного комісаріату освіти УРСР, перейменованого з 25 березня 1946 р. на Міністерство освіти УРСР (ф. 166).

---

[16]Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова: 1834–2004: Історія. Сьогодення. Перспективи/ В.П.Андрущенко, Г.І.Волинка, Н.Г.Мозгова та ін. – К.: Навч. книга, 2005. – 255 с.; Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 408 с.

[17]Андрущенко В.П. Знання історії дає відчуття землі під ногами: День «Дня» у Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова /В.Андрущенко, Л.Івашина, Л.Мацько, І.Дробот, В.Жадько// День. – 2009. – 19-20 березн., (№48-49) – С.14-15; Андрущенко В.П. Нехай не гасне зірка…: 175– річчю університету присвячується // Педагогічні кадри. – 2010. – №1 (1605), січень. – С.1; Дробот І.І. Еволюція київських закладів вищої педагогічної освіти у XIX – XX ст.// Освіта – 2004. – 4-11 лют. – С.7; Майборода В. Про заклади, що вели підготовку вчителів у Києві та про спадкові зв'язки між ними// Освіта. – 2004. – 4-11 лют. – С.8; Ткаченко Л. Щоб пишатися своєю історією, її треба знати (НПУ імені М.Драгоманова)// Педагогічна газета. – 2004. – №1 (114). – С.3.

[18]Герої – освітяни і науковці України / Нац. акад. пед. наук України. Ін-т педагогіки НАПН України, Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка: [упоряд.: О.А.Сай та ін.]. – 2-ге вид., допов. – К.:Генеза, 2012. – 462 с.

Документи опису 15 досить повно відбивають діяльність Міністерства за період 1943–1956 рр. Були використані постанови Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти, накази і розпорядження Міністра освіти УРСР та його заступників, матеріали (протоколи, стенограми, постанови, доповідні записки та довідки) засідань колегії Міністерства, доповідні записки Міністерства до Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України з питань розвитку народної освіти в УРСР, документи республіканських нарад працівників освіти. По плановому відділу використані документи до проекту бюджету з розділу «Освіта», річні плани розвитку установ народної освіти в УРСР та відомості про їх виконання, затверджені штатні розписи обласних відділів народної освіти УРСР. Достовірність цих джерел досить велика, оскільки дає змогу з'ясувати сутність суспільно-політичних заходів влади в процесі керівництва вищою школою.

Великою інформативністю відзначились матеріали доповідних записок та листування про хід відновлення навчання в педагогічних вузах Української РСР.

Документи статистичного відділу дали змогу ознайомитись із зведеними статистичними звітами Міністерства про діяльність вищих навчальних закладів республіки, статистичними звітами облвно за формами, встановленими органами державної статистики (форма 74-к, 79-к, 82-к).

Цінна інформація для розгляду питання стану вищих навчальних закладів на закінчення війни була почерпнута зі справи 61а, де міститься реєстр актів із врахування збитків, завданих німецько-фашистськими загарбниками закладам Народного Комісаріату освіти Української РСР, на основі яких нами зведена статистика сум збитків.

Індивідуальні кошториси вищих навчальних закладів знайомлять нас із сумами доходів та видатків, обсягами та спрямуванням коштів педінститутів на виконання певних функцій та цілей. Особливий інтерес становлять розрахунки витрат на оплату педагогічного персоналу педагогічних вузів, стипендіального забезпечення, завдяки яким було відстежено розміри стипендій та посадових окладів для викладачів. Саме в кошторисах педагогічних та учительських інститутів нами було віднайдено цінну інформацію, а саме – відомості про час поновлення роботи, початку занять, адреси педагогічних вузів з моменту звільнення окремих районів Української РСР від фашистських загарбників.

Річні звіти педагогічних інститутів мають високу інформаційну цінність, саме вони містять відомості про навчально-матеріальну базу інститутів, науково-педагогічні кадри, контингент студентів та інформацію про організацію навчальної, методичної та політико-виховної роботи в них.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО) нами був опрацьований фонд Центрального комітету Комуністичної партії України (фонд 1, описи 23, 24, 30, 41, 70, 73). Описи 23, 24, 30 (Особливий сектор ЦК Компартії України) містять довідки, інформації обкомів КП(б)У, листи управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР, доповідні записки про роботу та стан вищих навчальних закладів, звіти про підсумки їх навчальної роботи, про заходи покращення викладання.

Не менш інформативними виявились документи Відділу пропаганди і агітації

ЦК КПУ (опис 70), в яких зберігаються звіти, доповідні записки Відділу науки Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про роботу вузів, рецензії на лекції викладачів суспільних наук, які читались у вузах УРСР, стенограми нарад завідувачів кафедрами суспільних наук, про викладання історичних дисциплін у вищих навчальних закладах.

Інформації та доповідні записки обкомів КП(б)У та Управління в справах вищої школи, а саме – про проведення у ВНЗ наукових дискусій, про ідейно-політичне виховання студентів, про підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів суспільних наук знаходимо в описі 71 (Відділ науки і вищих навчальних закладів).

Опис 73 під назвою Центральний комітет Комуністичної партії України (відділ шкіл) містить ряд документів, що, головним чином, розкривають питання організації підготовки кадрів учителів для шкіл УРСР.

Чимало фактологічного матеріалу, аналітичної інформації про роботу одного з потужних і ключових педагогічних вузів післявоєнного часу, а саме Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького, почерпнуто з фонду Р-346 (Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького Міністерства освіти УРСР), що міститься в Державному архіві м. Києва. Опис 2 містить стенограми засідань наукової ради, конференцій та нарад професорсько-викладацького складу, документи наукових студентських конференцій; доповідні записки та довідки про діяльність інституту; плани з навчально-методичної та виховної роботи історичного факультету та відповідно його кафедр; звіти про роботу заочного відділення; статистичні звіти з кадрових питань, штатні розписи; документи із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів. Важливе місце серед неопублікованих джерел займають особові справи професорсько-викладацького складу КДПІ імені О.М.Горького, що зберігаються в описі 5.

Інформацію, переважно представлену річними звітами про роботу Харківського державного педагогічного інституту імені Г.С.Сковороди та Харківського державного учительського інституту, було почерпнуто з фондів 4293 та 5707, що зберігаються в Державному архіві Харківської області (ДАХО).

Суттєвим складником джерельної бази до окресленої нами проблеми є друга група джерел, а саме – опубліковані джерела. Це насамперед збірник законів УРСР[19], постанови, накази, інструкції, що стосуються вищої школи[20], збірники рішень КПРС щодо ідеологічної роботи педагогічних вузів[21], що ілюструють основні напрями державної політики у сфері освіти.

Третя група джерел представлена періодичними виданнями. Це – загальносоюзні, республіканські та регіональні газети, журнали, періодичні видання,

---

[19] Сборник законов Украинской РСР и указов Президиума Верховного Совета Украинской РСР, 1938-1979 гг.: в 2 т. – Киев: Политиздат Украины, 1980. Т.1. – 740 с., Т.2. – 648 с.

[20] Высшая школа: Основные постановления, приказы и инструкции / Сост.: М.И. Мовшович; под ред.: А.М.Ходжаев. – М.: Сов. наука, 1945. – 410 с.; Высшая школа: Основные постановления, приказы и инструкции. – 2-е изд. – М., 1948. – 580 с.; Высшая школа: Основные постановления, приказы и инструкции/ Под ред. Л.И.Карпова, В.А. Северцева. – М.: Сов. наука, 1957. – 656 с.

[21] Вопросы идеологической работы: Сборник важнейших решений КПСС (1954-1961 годы). – М.:Госполитиздат, 1961. – 328 с.

які друкувались в УРСР[22], що дали змогу дослідити такі важливі складові діяльності педагогічних інститутів, як виховна робота, ідеологічна та політична підготовка молодих спеціалістів.

Отже, проведений аналіз історіографії засвідчив, що науковий доробок вчених представлений широким розглядом проблем, пов'язаних з вищою освітою України повоєнних років, проте всі вони не торкаються питань освіти на історичних факультетах педвузів УРСР. На основі аналізу різнопланової джерельної бази доходимо висновку, що вона є досить змістовною, різноплановою і дає можливість достовірно проаналізувати комплекс проблем, окреслених у дисертації, але разом з тим вона мало залучена до наукового обігу, що, у свою чергу, ставить перед нами це завдання.

У *другому розділі* «Відновлення та розвиток історичної освіти в педагогічних інститутах у визволених районах України (1943-1945 рр.)», який складається з чотирьох підрозділів, висвітлюється питання відбудови та розвитку матеріально-технічної і навчально-методичної бази педагогічних вишів УРСР, кадрового потенціалу історичних відділень та факультетів, відновлення та нарощування контингенту студентів з моменту відновлення роботи вузів, а також висвітлено їх соціальне становище.

У ході звільнення українських земель від німецько-фашистських загарбників повертались з евакуації педагогічні вищі навчальні заклади. Історичні факультети пединститутів готували кадри істориків для середньої школи, а історичні відділи учительських інститутів, які функціонували при них, учителів історії для неповної середньої освіти (5–7-х класів).

Встановлено, що інститутам з історичними факультетами та відділами за роки війни було завдано збитків на суму 158496,3 крб. Найбільше постраждали Харківський, Одеський, Київський, Херсонський, Ворошиловградський педагогічні інститути, Чернігівський учительський інститут.

Починати роботу доводилось за дуже складних умов. Коли розгорталась робота з відбудови інститутів постала проблема із відновленням матеріально-технічної бази. Кілька вузів (Полтавський, Сталінський, Сумський пединститути та Слов'янський учительський інститут) відчували гостру потребу в приміщеннях. Першими заходами інститутів були: комплектування їх студентами та викладачами, оренда приміщень шкіл для навчання, виселення сторонніх мешканців з приміщень інститутів, виготовлення примітивних меблів для аудиторій, ремонт деяких приміщень гуртожитків з метою використання їх для занять.

Умови та події війни негативно відбились на показниках кадрового забезпечення педагогічних вищих навчальних закладів УРСР. Укомплектування їх професорсько-викладацьким складом було одним із важливих завдань того часу і здійснювалось за рахунок відкликання їх на звільнені території, внутрішнього вузівського співробітництва, шляхом тимчасових періодичних виїздів викладачів з

[22] Молодь України. – 1945; Учительская газета. – 1944; Ленінські кадри. – 1954; Красное знамя. – 1954; Радянська Україна. – 1944; Большевик. – 1945; журнали «Большевик» (з 1952 р. – «Коммунист»), Вестник высшей школы, Вопросы истории.

інших вузів. Для 1943–1944 рр. притаманним явищем стала незабезпеченість високоосвічених викладачів із вченими та науковими званнями, окрім Київського та Харківського педагогічних інститутів.

За умов відродження діяльності історичних факультетів та відділів педвузів УРСР нагальною потребою було повернення студентів на свої місця, навчання яких призупинилося війною. У результаті здійснених заходів, рекомендованих владою керівникам вищих навчальних закладів, відбувся набір студентів до педагогічних вузів УРСР. Встановлено, що серед тих, що поновили навчання в січні 1944 р., найбільший наплив студентів на історичний факультет спостерігався в Сталінському, Сумському, Київському, Ворошиловградському педагогічних інститутах. Високих показників набору досягли учительські інститути – Київський та Харківський.

Якщо говорити про жовтень 1944 р., коли відновилось навчання виключно в усіх педагогічних вузах УРСР, то за загальною кількістю студентів із наявного складу найбільше студентів виявилось у Київському (150), а найменше – у Херсонському педагогічному інституті (30 осіб).

З'ясовано, що соціальне становище викладацького та студентського складу педагогічних та учительських інститутів у період 1943–1945 рр. було надзвичайно складним, оскільки пов'язувалось із ліквідацією наслідків Великої Вітчизняної війни та відбудовою вищих навчальних закладів.

Отже, доходимо висновку, що педагогічні вузи Української РСР в період 1943–1945 рр. пройшли складний етап свого розвитку, який полягав у відбудові та поновлені роботи закладів, налагодженні матеріально-технічної та навчально-методичної бази.

У *третьому розділі* «Вища історична освіта у повоєнний період (1945–1956 рр.)», який складається з трьох підрозділів, досліджено питання перебудови змісту вищої історичної освіти, розвиток кадрового науково-педагогічного потенціалу педагогічних вузів, матеріально-побутове становище та соціальний статус викладачів і студентів.

Відзначається, що повоєнні роки у функціонуванні педагогічних вишів України були позначені подальшою ідеологізацією навчально-виховного процесу. Це був час, коли історична освіта переживала складні часи в своєму розвитку, що знайшло своє відображення в схемі побудови навчальних програм та курсів, продиктованих радянським урядом та партією у своїх наказах зверху.

Причинами, що заважали навчально-методичній роботі у зазначений період були: мала кількість, а інколи й повна відсутність літератури та джерел (особливо гостро відчувалось це у збірниках документів з історії СРСР, з історії УРСР, відсутність посібників з методики історії), погане забезпечення навчальних програм (особливо в учительських інститутах).

У 1945–1956 рр. кадровий склад історичних факультетів педагогічних вузів УРСР за рівнем наукової кваліфікації був неоднорідним. Найпотужнішим викладацьким складом став забезпечений Київський педінститут, маючи серед свого контингенту професорів, найбільшу кількість доцентів, що забезпечувало високу підготовку студентів. Для всіх інших вузів рівень наукової кваліфікації викладачів

підвищувався з роками, при написанні ними дисертацій та їх захисті, особливо починаючи з 1947 р. Охарактеризувавши динаміку соціально-демографічних показників викладацьких кадрів, ми побачили, що найбільшу частку становили українці, проте виявилось багато росіян та євреїв; за віком 30–46 років; за статтю переважали чоловіки.

Цьому періоду були притаманні такі труднощі: незабезпеченість висококваліфікованих кадрів на заміщення посад завідувачів кафедр, особливо до 1947–1948 рр.; викладачі, які мали великий стаж роботи, не включались до науково-дослідної роботи і таким чином не підвищували свою наукову кваліфікацію (Ворошиловградський, Ніжинський, Сумський, Житомирський інститути); проблеми в питаннях підготовки викладачів для відкомандирування до аспірантури, а особливо – докторантури. Натомість робилось все для підвищення їх ідейного рівня: створювались мережі університетів марксизму-ленінізму, консультаційні пункти, проводилась індивідуальна робота над творами марксизму-ленінізму та ін. Найскладнішою проблемою, з якою зіштовхнулись викладачі у цей період, було навчитись пристосуванству до вимог уряду та партії, до стандартизації, до інтелектуального послаблення, що у свою чергу позначилось на їх моральному стані.

Окрема увага акцентована на проблемах матеріально-побутового становища викладачів та студентів історичних факультетів, умов для навчального процесу.

Таким чином, вища історична освіта у досліджуваний нами період переживала непростий етап розвитку. Враховуючи проблеми із побудовою навчальних програм та курсів, обмеженими засобами та умовами для навчального процесу студентів, викладачі кафедр історичних факультетів та відділів робили все можливе для якісної підготовки вчителів історії радянської школи.

У *четвертому розділі* «Суспільно-політична діяльність викладачів і студентської молоді історичних факультетів», який складається з двох підрозділів, розглядається ідейно-виховна, агітаційно-пропагандистська робота, громадська та культмасова діяльність студентсько-викладацького складу історичних факультетів педвузів УРСР.

Важливе місце у розділі відведено проблемі ідейно-виховної роботи серед студентів та викладачів історичних факультетів, за умов посиленого ідеологічного впливу на ці соціальні групи, покликані масово популяризувати ідеї та постанови уряду, нехтуючи у свою чергу власними поглядами та переконаннями.

Дисертант простежує різноманітні форми громадської та культмасової роботи серед студентів та викладачів історичних факультетів.

Першим етапом в організації політико-виховної роботи стало вивчення постанов. З цією метою після загальноінститутських зборів, де приймались відповідні рішення, справа переходила на факультет, на курс, на академічну групу.

Пріоритетна роль в ідейно-виховній роботі відводилась кафедрам основ марксизму-ленінізму. Їх робота полягала у боротьбі за виконання завдань, що витікали з постанов ЦК ВКП(Б) та ЦК КП(б)У.

Головною метою у виховній роботі серед студентства історичного факультету

було виховання їх у «дусі комуністичної моралі, відданості до кінця своїй батьківщині і партії Леніна-Сталіна». Політико-виховна робота серед студентів, крім впливу через викладання навчальних дисциплін, проводилася засобами спеціально організованої системи агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи: політінформації, масові заходи (лекції на різні політичні та наукові теми як викладачів інституту, так і запрошених видатних спеціалістів; мітинги; вечори та зустрічі; організація групи молодих комсомольців-лекторів, з числа найкращих студентів; видання стінгазет, де висвітлювались важливі політичні події; вечори самодіяльності).

Отже, накази уряду, що стосувались суспільно-політичної діяльності студентів та викладачів історичних факультетів педагогічних інститутів УРСР у досліджуваний нами період посилювали масовий контроль над освітньою сферою, а особливо викладачами історії, у свою чергу, не даючи змоги їм інтелектуально та творчо розвиватися.

У **висновках** сформульовані загальні результати дослідження та викладено основні положення, що виносяться на захист:

– Аналіз стану наукової розробки теми засвідчує, що вона досі не була предметом спеціального дослідження в історичній науці, чим і зумовлена актуальність її вивчення. Виявлений в архівних фондах комплекс документів, разом з опублікованими документами, матеріалами та періодикою, дозволили повно дослідити обрану тему.

– Поновлені педагогічні вузи УРСР почали роботу в складі тих факультетів, які функціонували до війни. Історичні факультети та відділи діяли в 12 педінститутах та 17 учительських інститутах. Найбільше за роки війни постраждали Харківський, Одеський, Київський, Херсонський, Ворошиловградський педагогічні інститути, Чернігівський учительський інститут. Їх матеріально-технічна та навчально-методична база потребувала великих відновлювальних та ремонтних робіт. У цій справі великий внесок зробили викладачі та студенти, оскільки за умов відсутності централізованих фондів будівничих матеріалів для вузів доводилось добувати матеріали на місцях та проводити ремонти власними силами. Навчальний процес відроджували, не чекаючи на повну відбудову матеріально-технічної бази.

– Умови та події війни негативно позначились на якісних показниках кадрового складу історичних факультетів педагогічних вузів УРСР. Для 1943–1944 рр. притаманним явищем була незабезпеченість високоосвічених викладачів з вченими та науковими званнями, окрім Київського та Харківського педагогічних інститутів. Поповнення кадрів інших педагогічних та учительських інститутів відбувалось переважно за рахунок асистентів та викладачів, що не завжди давало позитивні результати та призводили у подальшому до масових звільнень за слабку підготовку та невідповідність кваліфікації. Однією із головних перешкод, що гальмувала підвищення кваліфікації викладачів стало надмірне навантаження їх викладацькою роботою, тому характерним був слабкий набір до аспірантури. З’ясовано, що у період 1945–1956 рр. кадровий склад історичних факультетів за рівнем наукової кваліфікації був неоднорідним. Найпотужнішим викладацьким складом виявився забезпечений Київський педінститут, маючи у своєму складі професорів, найбільшу

кількість доцентів.

– Порівнявши показники кількісного складу студентської молоді на історичних факультетах, ми виявили, що найкращі показники набору були у Київському, Ворошиловградському, Сталінському та Сумському педагогічних інститутах, найгірші – у самостійних учительських інститутах (Білгород-Дністровському та Станіславському).

– Суспільно-політичні умови повоєнних років наклали відбиток на змісті тогочасної історичної освіти, що знайшло відображення в схемі побудови навчальних програм та курсів. Викладання історичних дисциплін у цей час проводилось, за вказівками партійного керівництва, по лінії розкриття «об'єктивної закономірності історичного процесу», викорінення проявів ідеалізації окремих історичних діячів, персоніфікації історії, розкриття вирішальної ролі народних мас в історії, возвеличення Росії та її «прогресивного впливу» на історичний розвиток України. Викладачі працювали над критичним переглядом програм курсів, існуючої літератури, якою мали користуватися студенти, й відповідно, переглядали та перебудовували лекційні курси, що читалися. Найскладнішим для них на той час було навчитись пристосуванству, накресленої стандартизації. Педагогічна майстерність відшліфовувалась студентами під час практики, в процесі вивчення історичних курсів, шкільних програм, шкільних підручників, курсу методики історії. Лише всі вище зазначені елементи забезпечували підготовку повноцінного викладача радянської школи. Ідеологічний диктат того часу перекреслив трактування правдивої історії, що спричинило інтелектуальне та моральне послаблення тих, хто її вивчав.

– Матеріально-побутове становище викладачів та студентів-істориків було складним, оскільки пов'язувалось з ліквідацією наслідків війни та відбудовою вузів. Відсутність житлового фонду змушувало шукати приватні кімнати не лише студентів, а й для викладачів. Полтавський педінститут, Осипенківський, Слов'янський, Чернігівський учительські інститути гуртожитків не мали. Ті, які збереглися, потребували ремонту, не говорячи вже про побутове устаткування в середині їх (тимчасові меблі, виготовлені з підручного матеріалу та ін.). З 1946 р. спостерігається помітне покращення умов для навчального процесу та побутових потреб: забезпечення меблями, ремонт вікон, налагодження водопроводів, електромережі, опалювальної системи; з 1953 р. – розширення навчальної площі (повернення або відбудова приміщень навчальних корпусів) окремих педінститутів (Вінницький, Осипенківський); організація підсобних господарств, для покращення якості харчування, відкриття буфетів, пралень, душових та майстерень по ремонту одягу. Проте забезпечення викладачів та студентів продуктами харчування і промтоварами здійснювалось з перебоями, що негативно позначалося на рівні та якості їх життя.

– Участь студентів та викладачів історичних дисциплін у громадському житті держави була складовою частиною їх діяльності. Партійні органи використовували та розглядали їх як засіб політико-ідеологічного впливу на формування свідомості радянського населення в необхідному для них руслі та максимально залучали їх до

агітаційно-пропагандистської роботи. Через спеціально організовані політзаняття, політінформації, політико-виховну роботу в академічних групах, у гуртожитках студенти-історики отримували необхідну для цього підготовку. Форми суспільно-політичної роботи були різноманітними: читання лекцій для населення на теми політичного характеру, участь у виборчих компаніях, робота на дільницях, сільськогосподарські роботи в підшефних колгоспах, допомога школам тощо. Саме на тих, хто вивчав та викладав історію, покладалась місія масово популяризувати ідеї та постанови уряду, нехтуючи у свою чергу власними поглядами та переконаннями.

– Критичне осмислення узагальненого в дисертації матеріалу дозволило сформулювати **практичні рекомендації**, реалізація яких, на думку автора, дасть змогу формувати загальні засади політики урядових структур щодо змісту сучасної історичної освіти та якості підготовки кадрів істориків.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. *Буряк С.А.* Діяльність В.О. Голобуцького у Київському державному педагогічному інституті імені О.М. Горького (1949–1954 рр.) / С.А.Буряк // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 70 (№3). – С.198-202.

2. *Буряк С.А.* Ідейно-виховна робота викладачів історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О.М.Горького в контексті педагогічної парадигми повоєнного часу (1944–1956 рр.)/ С.А. Буряк, О.О. Сушко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – Вип.10. – С.259-269. (Особистий внесок автора: проаналізована історіографія, опрацьована джерельна база, сформульовані висновки).

3. *Буряк С.А.* Матеріально-побутові умови життя та навчання студентів-істориків КДПІ імені О.М.Горького (1944–1956 рр.) / С.А.Буряк // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – Вип. 11. – С.23-31.

4. *Буряк С.А.* Поновлення та розвиток матеріально-технічної та навчально-методичної бази історичних факультетів та відділів при педагогічних інститутах УРСР (1943–1945 рр.) / С.А.Буряк // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць/ Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ПП Вид-во "Гілея", 2014. – Вип. 87 (8) – С.117-122.

5. *Буряк С.А.* Вища історична педагогічна освіта в УРСР (1945–1956 рр.) /С.А. Буряк// Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. 40. – С.180-184.

6. *Буряк С.А.* Історична освіта у педагогічних вузах УРСР (1943–1956 рр.): історіографія проблеми / С.А.Буряк // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2014. – Вип. 12. – С.133-139.

7. *Буряк С.А.* Громадська діяльність студентів та викладачів історичних факультетів педагогічних вузів УРСР (1945-1956 рр.) / С.А.Буряк // BLACK SEA scientific journal

of academic research. – September-October 2014, volume 16. – Tbilisi, Georgia, 2014. – С.111-114.
8. *Буряк С.А.* Розвиток історичної освіти та науки у Київському державному педагогічному інституті імені О.М.Горького у повоєнний період (1945–1956 рр.) / С.А.Буряк // Вісник аграрної історії: зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 3. – С.117-122.
9. *Буряк С.А.* Науково-педагогічна діяльність А.А.Вовка у Київському державному педагогічному інституті імені О.М.Горького (1944–1956 рр.) / С.А.Буряк // Вісник аграрної історії: зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 4-5.– С.94-99.

Матеріали наукових конференцій

10. *Буряк С.А.* Історичний факультет Київського педагогічного інституту імені О.М.Горького у повоєнний період (1945–1960 рр.) / С.А.Буряк // Молодий будівничий України №32: у 2 т.: тези доповідей XVII Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції "Європейський шлях розвитку України: плани і реалії", 07-08 квітня 2012 року/ Київський міжнародний університет. – К.: КиМУ, 2012. – Т.2. – С.19-20.
11. *Буряк С.А.* Науково-педагогічна діяльність викладачів кафедри загальної історії Київського державного педагогічного інституту імені О.М.Горького (1944–1956 рр.)/ С.А.Буряк // Розвиток науки на сучасному етапі – Ч. IV (Історичні науки): Міжнародна заочна конференція, м. Київ, 22 грудня 2012 р. Центр наукових публікацій. – С.14-16.
12. *Буряк С.А.* Розвиток історичної освіти у Київському державному педагогічному інституті імені О.М.Горького у повоєнний період (1945–1960 рр.) / С.А.Буряк // Україна в етнокультурному вимірі століть: зб. наук. праць/ Відп. ред. П.М.Чернега. Вип. 2. – К.: Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2012.– С. 466-471.
13. *Буряк С.А.* Учебно-методическая работа кафедры истории СССР Киевского государственного педагогического института имени А.М. Горького (1950-1955 гг.) / С.А.Буряк // IV Международная конференция посвященная проблемам общественных наук: Международная научно-практическая конференция, г. Москва, 26 января 2013 г. – М.: Центр гуманитарных исследований «Социум». – С.14-17.
14. *Буряк С.А.* Науково-дослідна робота викладачів історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О.М.Горького (1945–1955 рр.)/ С.А. Буряк // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків/ Відп. ред. і упор. О.В.Потильчак, І.Г.Вєтров, О.О.Сушко. – К.: Національний педагог. ун-т ім. М.П.Драгоманова, 2013. – С.640-648.
15. *Буряк С.А.* Відновлення і нарощування контингенту студентів історичних факультетів та відділів педагогічних вузів УРСР (1943–1945 рр.) / С.А. Буряк // Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє: результати сьомої міжнародної конференції: зб. наук. праць (3 вересня 2014р) / Відп. ред. М.М.Приходько, С.В. Тонких. – К.: Вид-во «Аграр Медіа Групп», 2014. – С.11-14.

16. *Буряк С.А.* Культурно-масова робота студентів історичних факультетів педагогічних вузів УРСР (1945–1956 рр.) / С.А. Буряк // Збірник центру наукових публікацій: «Формалізація наукового пошуку: позитивні та негативні сторони»: зб. статей (рівень стандарту, академічний рівень). – К.: Центр наукових публікацій, 2014. – С.9-12.
17. *Буряк С.А.* Соціальне становище студентсько-викладацького складу історичних факультетів та відділів педагогічних інститутів УРСР (1943–1945 рр.) / С.А. Буряк // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків/ Відп. ред. і упор. О.В.Потильчак, І.Г.Вєтров, О.О.Сушко. – К.: Національний педагог. ун-т імені М.П.Драгоманова, 2014. – Вип. 2(6). – С. 412-420.

АНОТАЦІЇ

Буряк С.А. Історична освіта в педагогічних вузах Української РСР (1943–1956 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2015.

У дисертації на основі широкого кола архівних матеріалів та опублікованих джерел комплексно досліджено розвиток історичної освіти в педагогічних вузах Української РСР в період 1943–1956 рр. На основі опрацьованої джерельної бази в науковий обіг вводиться новий фактографічний матеріал, аналітичне опрацювання якого дозволило: дослідити процес відбудови та розвитку матеріально-технічної та навчально-методичної бази педагогічних вузів у 1943–1945 рр.; з'ясувати забезпеченість кадрового та студентського складу історичних відділень та факультетів з початку відновлення роботи вузів та на прикладі діяльності викладачів прослідкувати їх науковий потенціал; окреслити перебудову змісту вищої історичної освіти; визначити матеріально-побутове становище та соціальний статус викладачів та студентів історичних факультетів; висвітлити особливості суспільно-політичної діяльності викладацького та студентського складу історичних факультетів педвузів УРСР у досліджуваний період.

Ключові слова: історична освіта, педагогічний інститут, учительський інститут, історичний факультет, історичний відділ, студенти, викладачі, керівні органи, війна, відбудова.

Буряк С.А. Историческое образование в педагогических вузах Украинской ССР (1943–1956 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова. – Киев, 2015.

В диссертации на основании большого количества архивных материалов и опубликованных источников комплексно исследуется развитие исторического образования в педагогических вузах Украинской ССР в период 1943–1956 гг. На основе исследованной источниковедческой базы в научный оборот вводится новый

фактографический материал, аналитическая обработка которого позволила: исследовать процесс восстановления и развития материально-технической и учебно-методической базы педагогических вузов в освобожденных районах УССР 1943–1945 гг.; выяснить обеспеченность кадрового и студенческого состава исторических отделений и факультетов с начала возобновления работы вузов и на примере деятельности преподавателей проследить их научный потенциал; очертить перестройку содержания высшего исторической образования; определить материально-бытовое положение и социальный статус преподавателей и студентов исторических факультетов; изучить особенности общественно-политической деятельности преподавательского и студенческого состава исторических факультетов педвузов УССР.

При рассмотрении вопроса состояния высших учебных заведений на момент освобождения территорий УССР от фашистов были установлены суммы убытков, причиненных пединститутам, которые имели исторические факультеты и проанализированы эти показатели.

На основе архивных источников сделан статистический анализ контингента студентов исторических факультетов и отделов на момент возобновления работы вузов. Были указаны фамилии всех преподавателей исторических кафедр, которые готовили кадры историков для средней школы, биографии и исследовательская работа некоторых из них вынесены на рассмотрение. В вопросе перестройки содержания высшего исторического образования выделены главные темы в преподавании исторических дисциплин.

Ключевые слова: историческое образование, педагогический институт, учительский институт, исторический факультет, исторический отдел, студенты, преподаватели, руководящие органы, война, восстановление.

Buryak S. Historical education in pedagogical institutes of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (1943–1956). – Manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2015.

The thesis is based on a wide range of archival materials and published sources centers around the development of history education in pedagogical universities Ukrainian SSR during the 1943-1956. Based on the processed source basis in the scientific revolution introduced new factual material, evaluating, analyzing which allowed to investigate the process of reconstruction and development of material and educational base of pedagogical universities in the liberated areas of USSR 1943–1945; to find securing of students' stuff of history departments and faculties of the early resumption of universities and professors as an example to follow their scientific potential; outline the historical content of higher restructuring teachers' education; determine the material living situation and social status of teachers and students of historical faculties; highlight the features of the socio-political and ideological education of teachers and students of historical faculty pedagogical institutes of the USSR in the study period.

Keywords: history education, Pedagogical Institute, Teachers' Institute, Faculty of History, Department of History, students, teachers, governing bodies, war, reconstruction.